

Review and Critique of the *Encyclopedia of Qur'anic Sciences* With Special Reference to the Entries on the Inimitability of the Qur'an

Tahereh Noori , PhD Student of Qur'anic Sciences and Hadith, Faculty of Theology and Ahl al-Bayt Studies, University of Isfahan, Isfahan, Iran

Dr. Mohammadreza Hajiesmaeili Hosseinabadi (Corresponding Author), Professor, Department of Qur'anic Sciences and Hadith, Faculty of Theology and Ahl al-Bayt Studies, University of Isfahan, Isfahan, Iran

Email: m.hajiesmaeili@ltr.ui.ac.ir

Dr. Mohammadreza Sotoudehnia, Associate Professor, Department of Qur'anic Sciences and Hadith, Faculty of Theology and Ahl al-Bayt Studies, University of Isfahan, Isfahan, Iran

Dr. Davod Esmaeili, Assistant Professor, Department of Qur'anic Sciences and Hadith, Faculty of Theology and Ahl al-Bayt Studies, University of Isfahan, Isfahan, Iran

Abstract

The *Encyclopedia of Qur'anic Sciences*, compiled by a group of scholars under the auspices of the Islamic Information and Documentation Center, represents the only specialized Persian encyclopedia in this field. Its significance, the availability of a free online edition, and its recognition as a "Book Worthy of Commendation" motivated the present review and critique. Employing a descriptive-critical approach and aiming at the scholarly improvement of the work, this study is organized into three sections. The first section introduces the encyclopedia and its overall structure, while the second evaluates its formal aspects; the findings of these two sections indicate a satisfactory level of coherence and standardization. The third section is devoted to a content-based critique of the entries related to the inimitability (*i'jāz*) of the Qur'an.

The findings of the content analysis reveal significant shortcomings, including a lack of logical coherence in the allocation of content, weak or insufficiently rigorous arguments, inconsistency between the definition of "miracle" and the proposed aspects of inimitability, unsystematic referencing, inadequate coverage of related concepts, absence of diverse scholarly perspectives, and limited engagement with recent international research. Overall, the results suggest that in order to attain the status of a reliable academic reference work, this encyclopedia requires substantial revisions in both methodology and content.

Keywords: Inimitability (*i'jāz*) of the Qur'an, Encyclopedia of Qur'anic Sciences, aspects of Qur'anic inimitability, book review.

معرفی و نقد کتاب فرهنگ‌نامه علوم قرآنی با تمرکز بر مداخل مرتبط با اعجاز قرآن کریم

طاهره نوری

دانشجوی دکتری علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات و معارف اهل‌البیت(ع)، دانشگاه اصفهان

دکتر محمدرضا حاجی اسماعیلی حسین آبادی (نویسنده مسئول)

استاد گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات و معارف اهل‌البیت(ع)، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران

Email: m.hajiesmaeili@ltr.ui.ac.ir

دکتر محمدرضا ستوده نیا

دانشیار گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات و معارف اهل‌البیت(ع)، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران

دکتر داود اسماعیلی

استادیار گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات و معارف اهل‌البیت(ع)، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران

چکیده

فرهنگ‌نامه علوم قرآنی به قلم جمعی از پژوهشگران و با اهتمام مرکز اطلاعات و مدارک اسلامی تدوین شده است. جایگاه این اثر به عنوان تنها فرهنگ‌نامه تخصصی فارسی در این زمینه، انتشار نسخه برخط رایگان و کسب عنوان «کتاب شایسته تحسین»، از انگیزه‌های اصلی در معرفی و نقد آن بوده است. این پژوهش با رویکرد توصیفی - انتقادی و باهدف ارتقای علمی اثر، در سه بخش تنظیم شده است: بخش اول به معرفی کلی اثر و ساختار آن اختصاص دارد و بخش دوم به ارزیابی ابعاد شکلی آن پرداخته که نتایج این دو بخش بیانگر انسجام و استاندارد مطلوب در این زمینه است. بخش سوم به نقد محتوایی مداخل اعجاز قرآن، اختصاص دارد.

یافته‌های بخش نقد محتوایی مداخل اعجاز، کاستی‌های جدی را آشکار می‌سازد؛ عدم انسجام منطقی در حجم مطالب، استدلال‌های فاقد اتقان، تعارض میان تعریف «معجزه» با وجوه اعجاز ارائه شده، استناددهی غیر نظام‌مند، عدم جامعیت در پوشش مفاهیم مرتبط، فقدان دیدگاه‌های متنوع و عدم تعامل با پژوهش‌های روزآمد بین‌المللی از جمله این کاستی‌ها است. در مجموع، نتایج نشان می‌دهد که این فرهنگ‌نامه برای ارتقاء به سطح یک منبع مرجع علمی معتبر، نیازمند بازنگری در روش‌شناسی و محتواست.

واژگان کلیدی: اعجاز قرآن، فرهنگ‌نامه علوم قرآنی، وجوه اعجاز قرآن، نقد کتاب.

مقدمه

فرهنگ‌نامه‌ها، اصطلاح‌نامه‌ها و دانش‌نامه‌ها به عنوان منابعی معتبر، در فرایند مستندسازی پژوهش‌های هستند؛ فرهنگ‌نامه ابزاری مرجع است که اصطلاحات تخصصی رایج در یک حوزه علمی یا کلیدواژه‌های مورد استفاده را در برمی‌گیرد. ویژگی اصلی فرهنگ‌نامه‌ها، سازماندهی الفبایی مداخل و ارائه تعاریف دقیق برای هر اصطلاح است.^۱ در مقابل، اصطلاح‌نامه‌ها صرفاً به بازنمایی روابط معنایی میان مفاهیم می‌پردازند و فاقد تعاریف توصیفی هستند. این منابع با نمایش روابط سلسله‌مراتبی (مانند رابطه عام و خاص)، هم‌ارزی و دیگر پیوندهای معناشناختی، شبکه مفهومی یک حوزه دانش را به شکلی سازمان‌یافته ترسیم می‌کنند.^۲ دانش‌نامه‌ها نیز همچون فرهنگ‌نامه‌ها به تعریف اصطلاحات می‌پردازند؛ اما در ساختار سازماندهی محتوا تفاوت بارزی با آن‌ها دارند. برخلاف فرهنگ‌نامه‌ها که مبتنی بر نظم الفبایی هستند، دانش‌نامه‌ها عموماً بر پایه رویکردی موضوعی و نظام سلسله‌مراتبی مفاهیم تدوین می‌شوند. برای مثال، در بررسی موضوع «اعجاز قرآن»، یک فرهنگ‌نامه مطالب را به صورت پراکنده و ذیل مداخل متعدد بر اساس ترتیب حروف الفبا ارائه می‌دهد؛ درحالی‌که یک دانش‌نامه تمامی مباحث مرتبط با این موضوع را در ساختاری منسجم و یکپارچه، ذیل مدخل واحد «اعجاز قرآن» گردآوری و سازماندهی می‌کند. در نتیجه، پژوهشگری که در جستجوی «نظریه صرفه» است، در یک فرهنگ‌نامه مستقیماً به مدخل مربوطه ذیل حرف «ص» مراجعه می‌کند و نیازی به جستجوی آن ذیل مدخل عام‌تر «اعجاز قرآن» ندارد. این رویکرد، دسترسی سریع و دقیق به اصطلاحات تخصصی را که از اهداف فرهنگ‌نامه است، تسهیل می‌کند.

کتاب فرهنگ‌نامه علوم قرآنی باهدف پاسخگویی به نیازهای پژوهشی در این زمینه تدوین شده است. باوجود دستاوردهایی نظیر انتشار رایگان نسخه برخط، کسب عنوان «کتاب شایسته تحسین» از سوی حوزه علمیه قم (۱۳۹۵) و جایگاه آن به عنوان تنها فرهنگ‌نامه تخصصی فارسی در این زمینه، به نظر می‌رسد این اثر هنوز به طور جامع معرفی نشده و در میان پژوهشگران علوم قرآنی شناخت کافی از آن وجود ندارد. از سوی دیگر، علی‌رغم مشارکت گروهی از متخصصان، حمایت یک مؤسسه پژوهشی و پشتیبانی ناشری معتبر، برخی کاستی‌های محتوایی در این فرهنگ‌نامه قابل مشاهده است. بدیهی است که سطح بالای دقت در یک مرجع علمی، مستقیماً به افزایش اعتماد پژوهشگران به آن منجر می‌شود؛ این امر به‌ویژه در مورد منابع برخط که دسترسی به آن‌ها آسان‌تر و سریع‌تر است، اهمیت مضاعفی می‌یابد. براین اساس، پژوهش حاضر با انگیزه معرفی، ارزیابی انتقادی و ارائه پیشنهادها برای اصلاحی برای این فرهنگ‌نامه انجام شده تا از

۱. جمعی از محققان، فرهنگ‌نامه اصول فقه، ۵۴.

۲. جمعی از محققان، فرهنگ‌نامه علوم قرآنی، ۵۰.

یک سو جایگاه واقعی آن را در میان منابع پژوهشی علوم قرآنی تبیین کند و از سوی دیگر، با شناسایی کاستی ها و ارائه راهکارهای بهبود، به ارتقای کیفی آن یاری رساند.

باتوجه به گستردگی اثر و عدم امکان نقد تمامی مداخل و همچنین با عنایت به جایگاه محوری مبحث «اعجاز قرآن» در نظام معرفتی علوم قرآنی، مداخل مرتبط با این موضوع به عنوان نمونه مطالعاتی انتخاب شده اند. در این راستا، پژوهش حاضر می کوشد به پرسش های زیر پاسخ دهد:

۱. استانداردهای صوری و ساختاری در تدوین اثر تا چه میزان رعایت شده است؟

۲. اصول محتوایی در تدوین مداخل مرتبط با اعجاز قرآن با چه کیفیتی ارائه شده است؟

بعقوب نژاد در مقاله «تحلیلی بر فرهنگ نامه علوم قرآنی» به بررسی این اثر پرداخته و عوامل پیدایش، ساختار مداخل، گستره موضوعی و ویژگی های متمایز آن را تحلیل کرده است. پژوهش حاضر از دو جهت با مقاله مذکور تفاوت دارد: نخست، تحلیلی عمیق تر و معرفی تفصیلی تری از اثر ارائه می دهد و دوم، رویکردی انتقادی نسبت به مداخل منتخب ارائه می دهد.

روش این پژوهش، توصیفی - تحلیلی با رویکرد انتقادی است.^۳ برای دستیابی به نتایجی دقیق تر، علاوه بر نسخه برخط، نسخه چاپی اثر نیز بررسی شده تا ابعاد کمی و کیفی آن به صورت همه جانبه ارزیابی شود. ساختار پژوهش در سه بخش اصلی سامان یافته است؛ بخش نخست به معرفی کلی فرهنگ نامه علوم قرآنی و ویژگی های آن می پردازد، بخش دوم ابعاد شکلی و جنبه های صوری آن را ارزیابی می کند و بخش سوم به نقد محتوایی با تمرکز بر مداخل مرتبط با اعجاز قرآن اختصاص دارد.

۱. معرفی کلی کتاب فرهنگ نامه علوم قرآنی

این بخش به معرفی فرهنگ نامه علوم قرآنی در پنج محور اختصاص دارد؛ ابتدا، مشخصات کتاب شناختی اثر، از جمله سال نشر، شمارگان و معرفی ناشر و مؤسسه حامی، ارائه می شود. سپس، عوامل و زمینه های شکل گیری فرهنگ نامه، شامل ضرورت های پژوهشی و اهداف تدوین، بررسی می گردد. در ادامه، ساختار کتاب و نحوه سازماندهی مداخل آن تحلیل می شود. سپس با معرفی و مقایسه آثار مشابه، جایگاه این اثر در میان دیگر منابع هم زمینه تبیین می گردد. در پایان نیز، تفاوت های نسخه برخط و چاپی ذکر می شود.

۱/۱. مشخصات نشر و مؤسسه حامی

فرهنگ نامه علوم قرآنی، حاصل تلاش گروهی از پژوهشگران و متخصصان این حوزه، با حمایت

۳. برای آشنایی با روش پژوهش نک: حسینی، الگوی نقد، ۷۱-۱۰۵.

«مرکز اطلاعات و مدارک اسلامی» تدوین شده است. این اثر در سال ۱۳۹۴ توسط پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی و با همکاری مؤسسه انتشاراتی «بوستان کتاب» در قطع رحلی و شمارگان یک هزار نسخه، در ۱۰۲۷ صفحه به چاپ رسید. نظارت علمی این پروژه بر عهده محمدهادی یعقوب‌نژاد و سردبیری علمی آن با محمدباقر انصاری بوده است.

مؤسسه حامی این اثر، یعنی «مرکز اطلاعات و مدارک اسلامی»، بر اساس اطلاعات مندرج در وبگاه رسمی «پژوهشکده مدیریت اطلاعات و مدارک اسلامی»^۴ حاصل نزدیک به سه دهه فعالیت پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، وابسته به دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم است. این مرکز که فعالیت خود را با عنوان «واحد اصطلاح‌نامه علوم اسلامی» آغاز کرد، امروزه به‌عنوان یکی از نهادهای مرجع در تولید اصطلاح‌نامه‌های تخصصی علوم اسلامی شناخته می‌شود. از دیگر فعالیت‌های این پژوهشکده می‌توان به تولید نرم‌افزارهای کاربردی، تدوین فرهنگ‌نامه‌های تخصصی و طراحی کتابخانه برخط اسلامی اشاره کرد.^۵

۲.۱. عوامل شکل‌گیری

طرح تدوین فرهنگ‌نامه علوم قرآنی در سال ۱۳۷۶ ش، پس از تهیه اصطلاح‌نامه علوم قرآنی در «مرکز اطلاعات و مدارک اسلامی»، آغاز شد. در فرایند تدوین اصطلاح‌نامه، اطلاعاتی مختصر درباره هر اصطلاح گردآوری شده بود. از آنجاکه اصطلاح‌نامه صرفاً روابط معنایی میان مفاهیم را بازنمایی می‌کند و فاقد شرح و تعریف است، در پاسخ به نیاز پژوهشگران، این داده‌های اولیه با استناد به بیش از چهارصد منبع، بازنگری، تکمیل و مستندسازی شد و در قالب فرهنگ‌نامه علوم قرآنی ارائه شد.^۶

۳/۱. ساختار اصلی

فرهنگ‌نامه علوم قرآنی شامل ۴۸۴۲ مدخل تخصصی است که بر اساس نظام الفبایی تنظیم شده‌اند. این مدخل‌ها به دو دسته اصلی تقسیم می‌شوند: ۲۹۲۶ مدخل اطلاعاتی و ۱۹۲۶ مدخل ارجاعی. مداخل اطلاعاتی، مقالات علمی مستقلی هستند که به تبیین مفاهیم علوم قرآنی می‌پردازند؛ در مقابل، مداخل ارجاعی فاقد محتوای توضیحی بوده و صرفاً کاربر را به مداخل اطلاعاتی مرتبط هدایت می‌کنند. مداخل فرهنگ‌نامه گستره وسیعی از موضوعات علوم قرآنی را پوشش می‌دهند؛ این مباحث حوزه‌هایی چون تاریخ قرآن، نزول، سور مکی و مدنی، کتابت، مبانی تفسیر، محکم و متشابه، عام و خاص، مطالعات

4. <https://islamicdoc.isca.ac.ir/>

5. <https://islamicdoc.isca.ac.ir/>

۶. جمعی از محققان، فرهنگ‌نامه علوم قرآنی، ۵۴.

زبانی و ادبی، بلاغت، واژگان دخیل، امثال و حکم، قرائات، فقه القرآن، کلام، معرفی مکاتب تفسیری، شرح حال مفسران، بررسی ساختاری و انسجام آیات، اعجاز قرآن و... را در بر می گیرد.

بر اساس مقدمه فرهنگ نامه، هر مدخل اطلاعاتی از شش بخش اصلی تشکیل شده است:^۷
 ۱. شناسه (معنی کوتاه): ارائه تعریفی فشرده و موجز از اصطلاح.

۲. شرح: تحلیل مفهومی، تبیین زمینه های تاریخی و علمی و سازوکار شکل گیری اصطلاح با ارجاع به منابع معتبر.

۳. مصادیق: ارائه شواهد قرآنی یا سایر اقوال.

۴. اختلاف اقوال: بررسی دیدگاه های متفاوت صاحب نظران.

۵. زنجیره معنایی: نمودار گونه ای که جایگاه مدخل را در شبکه معنایی کلان فرهنگ نامه به تصویر می کشد و اصطلاحات را با نمایش ترتیبی با پیکانه به هم پیوند می زند (شکل ۱).

۶. منابع: اطلاعات مآخذ مورد استفاده در تدوین مدخل.

۴/۱. آثار همنام و مشابه

برای تبیین جایگاه فرهنگ نامه علوم قرآنی، در این بخش، مهم ترین آثار هم زمینه معرفی و تفاوت های ساختاری و محتوایی آن ها با اثر مورد پژوهش، معرفی می شود.

۱. اصطلاح نامه علوم قرآنی (۱۳۷۶ ش) که توسط مرکز اطلاعات و مدارک اسلامی منتشر شده، صرفاً به نمایش نظام مند روابط معنایی میان اصطلاحات در ۴۸۷ صفحه می پردازد و فاقد هرگونه تعریف یا شرح توصیفی است. این اثر، منبع اصلی و چهارچوب اولیه ای بود که فرهنگ نامه علوم قرآنی مورد بحث، بر اساس آن تدوین گردید و در واقع، فاز مقدماتی آن محسوب می شود.

۲. فرهنگ نامه علوم قرآن (علوم و تألیفات)، تألیف ابراهیم اقبال (۱۳۸۹ ش) که برآمده از رساله دکتری وی با عنوان سیر تطور علوم قرآن در ۴۴۰ صفحه است، رویکردی تحلیلی - تاریخی دارد. این کتاب به تعریف، تقسیم بندی، سیر پیدایش و تحول علوم قرآنی و همچنین معرفی تألیفات کلیدی در این حوزه می پردازد. از این رو، از نظر ساختار، هدف و سازماندهی محتوا، ماهیت متفاوتی با فرهنگ نامه مورد پژوهش دارد.

۳. فرهنگ نامه علوم قرآنی (پژوهشی در مصطلحات و مفاهیم علوم قرآنی)، اثر مشترک مصطفی ذوالفقار طلب و محمد جمالی (۱۳۹۵ ش)، در ۴۰۶ صفحه، ساختاری پژوهشی - موضوعی دارد. دو فصل نخست آن به مبانی نظری و تأثیر علوم قرآنی بر استنباطات فقهی اختصاص یافته و فصل سوم، کاربرد

۷. جمعی از محققان، فرهنگ نامه علوم قرآنی، ۵۰.

این علوم را در تحلیل سوره فاتحه و بخشی از سوره بقره بررسی می‌کند. این رویکرد تحلیلی و ساختار مبتنی بر فصل‌بندی، آن را کاملاً از یک فرهنگ‌نامه الفبایی - اصطلاحی متمایز می‌سازد. شایان‌ذکر است که دو دانش‌نامه تخصصی نیز در این حوزه منتشر شده است. با توجه به تفاوت ساختاری دانش‌نامه (مبتنی بر مداخل جامع موضوعی) با فرهنگ‌نامه (مبتنی بر مداخل الفبایی - اصطلاحی) که در مقدمه پژوهش تبیین شد، در اینجا صرفاً به ذکر مشخصات کتاب‌شناختی آن‌ها اکتفا می‌شود: دانش‌نامه علوم قرآن (۱۳۹۶ش) به سرپرستی علی اکبر رشاد و دانش‌نامه علوم قرآنی (۱۳۹۷ش) اثر سید محمود طیب حسینی و همکاران.

۱/۵. نسخه برخط

نسخه برخط فرهنگ‌نامه علوم قرآنی با حجم ۴۸۶۳ صفحه، تفاوت ساختاری با نسخه چاپی (۱۰۲۷ صفحه) نشان می‌دهد.^۸ مقایسه این تعداد صفحه با تعداد کل مداخل (۴۸۴۲ مدخل)، حاکی از آن است که در بستر دیجیتال، هر مدخل به طور مجزا صفحه‌آرایی شده است. نسخه برخط از دو مزیت کاربردی نسبت به نسخه چاپی برخوردار است؛ نخست، جامعیت فهرست آن که برخلاف نسخه چاپی که فهرست آن به مداخل اطلاعاتی محدود شده، نسخه برخط تمامی مداخل، اعم از اطلاعاتی و ارجاعی را در بر می‌گیرد که این ویژگی، دسترسی به محتوا را تسهیل می‌کند. دوم، قابلیت جستجوی پیشرفته است که امکان بازیابی سریع اطلاعات و شناسایی مداخل مرتبط را برای پژوهشگران فراهم می‌آورد. لازم به ذکر است که تمامی ارجاعات در پژوهش حاضر، مبتنی بر نسخه چاپی اثر است.

۲. بررسی ابعاد شکلی کتاب

در این بخش، ابعاد صوری فرهنگ‌نامه در سه محور اصلی ارزیابی می‌شود. محور نخست، «جامعیت صوری» است که به انسجام ساختاری و نظم در سازماندهی مطالب می‌پردازد. محور دوم، «کیفیت فنی و چاپی»، شامل مواردی چون صفحه‌آرایی و استانداردهای تولید را بررسی می‌کند. محور سوم نیز «رعایت اصول نگارشی و ویرایش علمی»، از جمله دقت در دستور زبان فارسی و یکدستی متن را مورد سنجش قرار می‌دهد. این مؤلفه‌ها در اعتبار علمی اثر نقشی اساسی دارند.

۲/۱. مؤلفه‌های جامعیت صوری

در آثار علمی، مؤلفه‌های جامعیت صوری بر اساس هدف، مخاطب و کارکرد اثر متغیر است؛

بالین حال، عناصری مشترک مانند پیشگفتار، مقدمه، فهرست مطالب، نمایه، کتاب‌شناسی و ابزارهای بصری (جداول و نمودارها) قابل ارزیابی هستند.

فرهنگ‌نامه علوم قرآنی با پیشگفتاری از نجف لک‌زایی (معاون پژوهشی وقت) آغاز می‌شود که به معرفی کلی و اهداف اثر می‌پردازد. پس از آن، یادداشتی از عباس حری (عضو شورای سیاست‌گذاری) عوامل تولید، رویکرد و ساختار کتاب را به عنوان منبعی معتبر و قابل اعتماد برای پژوهشگران توصیف می‌کند. در نهایت، مقدمه تفصیلی محمدهادی یعقوب‌نژاد با عنوان «سخنی با خواننده»، به تبیین روند پیدایش، دامنه محتوایی، زبان علمی و ویژگی‌های فرهنگ‌نامه اختصاص یافته است. این سه بخش در مجموع، مبانی نظری و اهداف اثر را به شکلی جامع و بدون کاستی ارائه می‌دهند.

اثر فاقد فهرست اجمالی است که با توجه به ساختار الفبایی آن، ضرورتی ندارد. فهرست تفصیلی مداخل، دقیق، فاقد خطای نگارشی و منطبق با شماره صفحات تنظیم شده است. در صفحات ۳۸۵ و ۳۹۲، جداولی برای نمایش ترتیب سوره‌ها و ترتیب نزول قرآن کریم ارائه شده که به انسجام محتوایی کمک می‌کند. همچنین، در پایان هر مدخل اطلاعاتی، اگر مدخل ارجاعی برای آن وجود داشته باشد به صورت نمودار گونه نمایش داده می‌شود (شکل ۱).

در این فرهنگ‌نامه هیچ گونه تصویر، نقشه یا طرح گرافیکی مستقلی به کار نرفته است. همچنین، نمایه‌های تخصصی مستقل برای اعلام، آیات و روایات وجود ندارد که دسترسی مستقیم به اطلاعات را دشوار می‌سازد؛ اگرچه قابلیت جستجوی تمام متن در نسخه برخط، این کاستی را تا حد زیادی جبران می‌کند.

کتاب‌شناسی اثر شامل ۴۲۰ منبع است که با رعایت اصول کتاب‌نامه نویسی و کیفیت مطلوب ویرایشی تدوین شده است. تنها اشکال، نگارش نادرست حرف «ة» (تاء مربوطه) عربی به صورت «ه» در برخی از منابع است. برای نمونه، در منبع شماره ۱ (قاهرة و الرحمانية)، ۶ (دارالكتاب العلمية)، ۱۳ (مطبعة الكاتوليكية)، ۲۰ (ابن عطية)، ۲۲ (ابن قتيبة)، ۲۳ (ابن قيم جوزية) و ۴۱۶ (دارالندوة الجديدة) این خطا مشاهده می‌شود. هرچند این اشتباه به اعتبار محتوایی منابع لطمه نمی‌زند، اما از نظر دقت علمی، اصلاح آن ضروری است.

۲/۲. کیفیت چاپی و فنی

فرهنگ‌نامه علوم قرآنی از منظر شاخص‌های فنی و چاپی از کیفیت مطلوبی برخوردار است. ارزیابی دقیق عناصری نظیر نوع کاغذ، حروف‌نگاری خوانا، صفحه‌آرایی استاندارد، کیفیت چاپ، صحافی مستحکم و قطع کتاب نشان می‌دهد که فرایند تولید این اثر با رعایت استانداردهای نشر آکادمیک انجام

شده و فاقد ایراد فنی قابل توجه است. طراحی روی جلد نیز با حفظ هویت بصری یکپارچه، مشابه دیگر فرهنگ‌نامه‌های منتشرشده از سوی «مرکز اطلاعات و مدارک اسلامی» است که به تقویت هویت سازمانی این مجموعه کمک می‌کند.

در پشت جلد، خلاصه‌ای از اهداف و کارکردهای کتاب با بیانی موجز و علمی ارائه شده که نمایی کلی از محتوای اثر را در اختیار مخاطب قرار می‌دهد. تنها یک اشکال ویرایشی جزئی در این بخش، یعنی عدم رعایت نیم‌فاصله در واژه «می‌تواند» (سطر دوم)، مشاهده می‌شود که اگرچه بر انتقال معنا تأثیرگذار نیست، اما اصلاح آن از منظر دقت ویرایشی در یک اثر مرجع علمی، ضروری به نظر می‌رسد.

۳/۲. رعایت قواعد نگارش و ویرایش

مطالب فرهنگ‌نامه علوم قرآنی در ساختاری دو ستونی صفحه‌آرایی شده که به نظم‌بخشی و خوانایی محتوا کمک می‌کند. در ارزیابی کلی، اشکال نگارشی یا ویرایشی بارزی در اثر مشاهده نمی‌شود و انتخاب نوع و اندازه قلم با استانداردهای نشر علمی مطابقت دارد. با این حال، با در نظر گرفتن اصل خوانایی و راحتی چشم مخاطب، به نظر می‌رسد افزایش اندک فاصله میان خطوط می‌توانست به روان‌تر شدن مطالعه و کاهش خستگی دیداری کمک کند.

باتوجه به حجم گسترده اثر، ویراستاری آن در سطح مطلوبی قرار دارد؛ اما برخی اشکالات جزئی نیازمند اصلاح هستند. از جمله این موارد، عدم رعایت املای صحیح حرف «ة» (تاء مربوطه) عربی است؛ برای مثال، در صفحه ۳۲۹ واژه «محااجة» و در صفحه ۱۰۵ واژه‌های «منسوخ التلاوة» و «مجادلة» به اشتباه با «ه» ثبت شده‌اند. همچنین، در استفاده از علامت تشدید یکدستی وجود ندارد؛ کلماتی مانند «مکه»، «مکی»، «مفسران» و «سنی» در صفحات مختلف گاهی با تشدید و گاهی بدون آن آمده‌اند؛ اگرچه درج تشدید در فارسی الزامی نیست، اما حفظ رویه‌ای یکسان در متون علمی ضروری است. در نهایت، حرکت‌گذاری آیات قرآن نیز در مواردی مانند صفحه ۳۷۶ رعایت نشده که این شیوه از منظر علمی پذیرفته نیست.

۳. بررسی ابعاد محتوایی با تمرکز بر مداخل اعجاز قرآن

باتوجه به گستردگی فرهنگ‌نامه و جایگاه محوری بحث اعجاز، مداخل مرتبط با این موضوع (مجموعاً ۸۸ مدخل) برای تحلیل انتخاب شدند و در جدول شماره ۱ قرار داده شدند. در این جدول هر مدخل ارجاعی (ارجاع‌دهنده به مداخل اطلاعاتی) که به مدخل اطلاعاتی (دارای محتوا) ارجاع داده شده،

روبروی آن مدخل قرار گرفته و همان طور که مشخص است برخی مداخل اطلاعاتی هیچ مدخل ارجاعی ندارند، برخی فقط یک مدخل ارجاعی و برخی بیش از یک مدخل ارجاعی دارند. (جدول ۱).

جدول ۱

ردیف	مدخل اطلاعاتی	شماره صفحه	مدخل ارجاعی	شماره صفحه
۱	آیات تحدی	۶۸	-	-
۲	اعجاز اخلاقی قرآن	۳۲۶	اعجاز خلقی قرآن	۳۳۰
۳	اعجاز استدلالی قرآن	۳۲۶	-	-
۴	اعجاز آسان حفظی قرآن	۳۲۵	اعجاز سهولت حفظ قرآن	۳۳۰
۵	اعجاز آسان فهمی قرآن	۳۲۶	-	-
۶	اعجاز بدایع قرآن	۳۲۷	اعجاز صنایع ادبی قرآن	۳۳۰
۷	اعجاز بیانی قرآن	۳۲۷	اعجاز ادبی قرآن	۳۲۶
			اعجاز اسلوب بیانی قرآن	۳۲۶
			اعجاز فصاحت قرآن	۳۳۲
			اعجاز لغوی قرآن	۳۳۲
			اعجاز لفظی قرآن	۳۳۲
۸	اعجاز تأثیری قرآن	۳۲۷	اعجاز روحانیت قرآن	۳۳۰
			اعجاز روعت قرآن	۳۳۰
			اعجاز نفسی قرآن	۳۳۳
۹	اعجاز تشریحی قرآن	۳۲۸	اعجاز قانون گذاری قرآن	۳۳۲
۱۰	اعجاز تصویری قرآن	۳۲۸	-	-
۱۱	اعجاز تناسب آیات	۳۲۸	اعجاز ترتیب آیات	۳۲۸
۱۲	اعجاز تناسب سور	۳۲۹	-	-
۱۳	اعجاز جامعیت قرآن	۳۲۹	اعجاز فراگیری قرآن	۳۳۲
۱۴	اعجاز جاودانگی قرآن	۳۲۹	اعجاز ابدیت قرآن	۳۲۶
			اعجاز خلود قرآن	۳۳۰

نوری و دیگران؛ معرفی و نقد کتاب فرهنگ‌نامه علوم قرآنی با تمرکز بر مداخل مرتبط با .../۳۴۱

۱۵	اعجاز جدلی قرآن	۳۲۹	-	-
۱۶	اعجاز صوتی قرآن	۳۳۰	اعجاز موسیقی باطنی قرآن	۳۳۳
			اعجاز موسیقی داخلی قرآن	۳۳۳
			اعجاز نظام صوتی قرآن	۳۳۳
			اعجاز نظم موسیقی قرآن	۳۳۳
			اعجاز نغمه‌های قرآن	۳۳۳
۱۷	اعجاز عددی قرآن	۳۳۰	اعجاز حسابی قرآن	۳۳۰
			اعجاز ریاضی قرآن	۳۳۰
۱۸	اعجاز علمی قرآن	۳۳۱	اعجاز پیشگویی‌های علمی قرآن	۳۲۷
۱۹	اعجاز غیب آینده قرآن	۳۳۱	اعجاز پیشگویی تاریخی قرآن	۳۲۷
			اعجاز غیب مستقبل قرآن	۳۳۲
۲۰	اعجاز غیب حاضر قرآن	۳۳۱	اعجاز اخبار حاضر قرآن	۳۲۶
۲۱	اعجاز غیب گذشته قرآن	۳۳۲	اعجاز اخبار گذشته قرآن	۳۲۶
			اعجاز تاریخی قرآن	۳۲۸
			اعجاز غیب ماضی قرآن	۳۳۲
۲۲	اعجاز غیبی قرآن	۳۳۲	اعجاز اخبار غیبی قرآن	۳۲۶
			اعجاز خبرهای غیبی قرآن	۳۳۰
۲۳	اعجاز قرآن	۳۳۲	-	-
۲۴	اعجاز محتوایی قرآن	۳۳۳	اعجاز مضمونی قرآن	۳۳۳
			اعجاز معارفی قرآن	۳۳۳
			اعجاز مفهومی قرآن	۳۳۳
۲۵	اعجاز نزولی قرآن	۳۳۳	اعجاز نزول تدریجی قرآن	۳۳۳
۲۶	اعجاز نظم قرآن	۳۳۳	اعجاز تألیفی قرآن	۳۲۸
			اعجاز ترصیف قرآن	۳۲۸
			اعجاز جمال لغوی قرآن	۳۳۰

۳۳۰	اعجاز رصف قرآن			
۳۳۱	اعجاز غرابت اسلوب قرآن			
-	-	۳۳۳	اعجاز وعده‌های قرآن	۲۷
-	-	۳۶۵	برهان	۲۸
-	-	۳۶۹	بینة	۲۹
-	-	۳۷۲	تحدی به ده سوره	۳۰
-	-	۳۷۲	تحدی به کل قرآن	۳۱
-	-	۳۷۲	تحدی به یک سوره	۳۲
-	-	۳۷۴	تحدی قرآن	۳۳
۳۷۴	تحدی قرآن با جن	۳۷۴	تحدی قرآن با انسان	۳۴
۳۳۰	اعجاز عدم تحریف قرآن	۳۷۵	تحریف ناپذیری قرآن	۳۵
	-	۶۵۱	سلطان	۳۶
۶۹۷	شبهه همگانی نبودن فهم اعجاز قرآن	۶۹۴	شبّهات اعجاز قرآن	۳۷
۳۳۰	اعجاز صرفه	۷۰۲	صرفه	۳۸
۱۰۸	آیه (معجزه)	۹۴۲	معجزه	۳۹
-	-	۹۴۲	معجزه حسی	۴۰
-	-	۹۴۳	معجزه عقلی	۴۱
-	-	۹۹۷	وجوه اعجاز قرآن	۴۲
۴۶		۴۲		مجموع

از تعداد کل مداخل (۸۸ مدخل)، ۴۲ مدخل، اطلاعاتی و ۴۶ مدخل، ارجاعی هستند. نمونه‌ای از دو نوع مدخل در شکل شماره ۱ آمده است.

اعجاز غیب گذشته قرآن - اعجاز وعده‌های قرآن ۳۴۳	
اعجاز محتوایی قرآن معجزه بودن قرآن از نظر معارف آن. اعجاز محتوایی قرآن در بعضی از منابع با عنوان‌های اعجاز مضمونی، اعجاز مفهومی و اعجاز معارفی قرآن مطرح شده است. قرآن از نظر محتوایی مهم‌ترین معارف همچون اخبار به غیب، انداز، ترغیب، تعیین حقوق فردی و اجتماعی، قوانین جنگ و دفاع، مسائل تربیتی و... را در بر دارد. اعجاز محتوایی (آوردن آن محتوای بلند و مفاهیم عالی در عصر جاهلی) کاری است که از عهده یک فرد عادی خارج است. علی‌کمالی دزفولی، شناخت قرآن، ص ۵۹۲ علوم قرآن (حوزه اصلی) - اعجاز قرآن - اعجاز محتوایی قرآن اعجاز مضمونی قرآن - اعجاز محتوایی قرآن اعجاز معارفی قرآن - اعجاز محتوایی قرآن اعجاز مفهومی قرآن - اعجاز محتوایی قرآن اعجاز موسیقی باطنی قرآن - اعجاز صوتی قرآن اعجاز موسیقی داخلی قرآن - اعجاز صوتی قرآن	اعجاز نظام صوتی قرآن - اعجاز صوتی قرآن اعجاز نظم قرآن معجزه بودن قرآن از نظر نظم الفاظ و اسلوب لغوی. اعجاز نظم از وجوه اعجاز بیانی قرآن است که در بعضی منابع با تعبیری نظیر اعجاز ترصیف قرآن، اعجاز جمال لغوی قرآن و اعجاز غرایب اسلوب قرآن نیز مطرح شده است. نظم قرآن ویژگی‌های در حد اعجاز دارد که در ذیل آمده است: ۱. تناسب الفاظ با سیاق جمله؛ ۲. دقت در انتخاب کلمات به گونه‌ای که مترادف آنها نمی‌توانند جایگزین شوند؛ ۳. نظم خوش‌آهنگ کلمات به دور از هرگونه تشافیه؛ ۴. ندانستن ضعف تألیف و ترکیب در کلمات قرآن؛ ۵. نظم منحصر به فرد و فرائر از اسلوب سخن متداول عرب. محمد بن هادی زکری، القرآن فی علوم القرآن (با حاشیه)، ج ۱، ص ۹۸-۹۹ عبدلرحمان بن یحیی سبوی، الاثنان فی علوم القرآن، ج ۱، ص ۹ محمد هادی معرفت، التمهید فی علوم القرآن، ج ۵، ص ۱۵ عبدلرحمان بن یحیی سبوی، معزک القرآن فی اعجاز القرآن، ص ۶ محمد عبدالعظیم زرقانی، متاع القرآن فی علوم القرآن، ج ۲، ص ۳۶۴ محمد طیب باغلاتی، اعجاز القرآن، ص ۶۶ علوم قرآن (حوزه اصلی) - اعجاز قرآن - بلاغت قرآن - اعجاز بیانی قرآن - اعجاز نظم قرآن

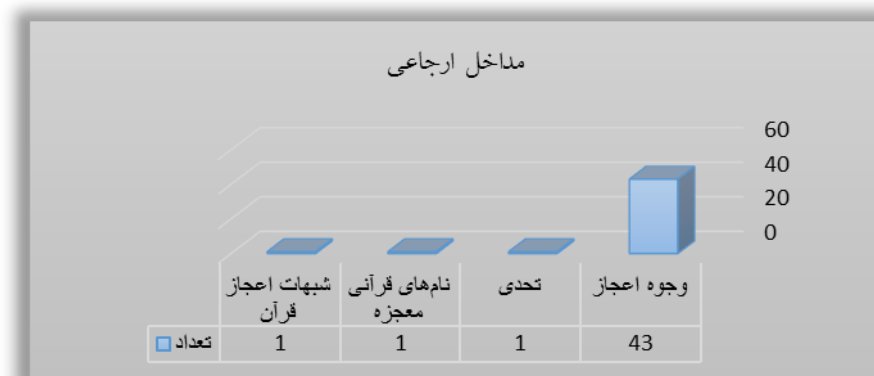
شکل ۱

تحلیل آماری مداخل مرتبط با اعجاز قرآن نشان می‌دهد که از مجموع ۴۲ مدخل اطلاعاتی، ۲۶ مدخل به «وجوه اعجاز» و ۱۶ مدخل به «سایر مباحث اعجاز» اختصاص دارد و نکته قابل تأمل این‌که مدخل مهمی چون «اعجاز» اصلاً در فرهنگ‌نامه ذکر نشده است (نمودار ۱).

نمودار ۱

نکته دیگر این که از میان ۴۶ مدخل ارجاعی، ۴۳ مورد به مداخل مرتبط با وجوه اعجاز و تنها ۳ مورد به دیگر مباحث اعجاز پرداخته است (نمودار ۲).

نمودار ۲

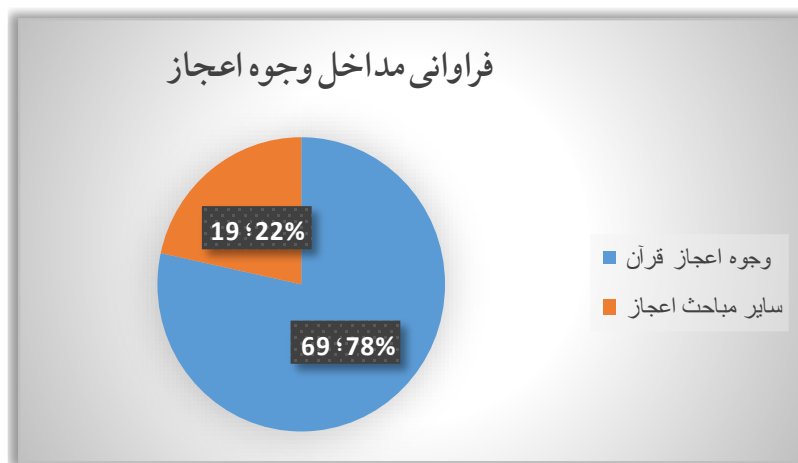
به منظور ارزیابی محتوایی و ساختاری این مداخل، شاخص های متعددی از جمله میزان انسجام و نظم منطقی مطالب، اعتبار و کیفیت منابع مورد استفاده، تطابق محتوا با مبانی نظری و اهداف اثر، جامعیت و روزآمدی اطلاعات ارائه شده، شیوه ارجاع دهی به منابع و نحوه تحلیل و استنتاج علمی، مورد بررسی قرار گرفته اند که در ادامه به صورت مجزا مطرح می شوند.

۳/۱. انسجام و نظم منطقی

یکی از چالش های ساختاری فرهنگ نامه علوم قرآنی، عدم توازن در حجم محتوای مداخل است. برخی مدخل ها مانند «صرفه»^۹ با تفصیل زیاد تدوین شده اند، در حالی که مدخل بنیادی «اعجاز قرآن»^{۱۰} کمتر از نیم ستون را به خود اختصاص داده است. این ناهمگونی، نشان دهنده فقدان یک سیاست گذاری منسجم در تعیین دامنه مطالب برای هر مدخل است و به انسجام منطقی و اعتبار علمی اثر لطمه می زند. نقد دیگر، تمرکز نامتناسب و فاقد نظام مندی بر یکی از ابعاد اعجاز، یعنی «وجوه اعجاز» است. همان طور که در جدول ۱ و نمودار ۳ نشان داده شده، از مجموع ۸۸ مدخل مرتبط با مباحث اعجاز، ۶۹ مدخل به وجوه اعجاز اختصاص یافته و تنها ۱۹ مدخل به سایر مباحث مرتبط با آن پرداخته اند.

۹. جمعی از محققان، فرهنگ نامه علوم قرآنی، ۷۰۲-۷۰۵.

۱۰. جمعی از محققان، فرهنگ نامه علوم قرآنی، ۳۳۲.

نمودار ۳

مبنای این گستردگی، ادعایی فاقد پشتوانه است که ذیل مدخل «وجوه اعجاز قرآن» مطرح شده و بیان می‌دارد که «بیشتر دانشمندان علوم قرآنی» به تعدد وجوه اعجاز معتقدند؛^{۱۱} درحالی‌که در بخش منابع، تنها به دو اثر استناد شده است. این امر این پرسش را مطرح می‌سازد که اگر چنین اجماعی وجود دارد، چرا منابع بیشتری ارائه نشده و به دیدگاه‌های مخالف در مورد هر وجه اشاره‌ای نشده است؟^{۱۲} این رویکرد سبب می‌شود که در نگاه اول، فهرست مداخل این تصور را القا کند که قرآن کریم واقعاً دارای وجوه اعجاز متعدد و مستقلی است. حال آنکه بسیاری از این وجوه، بدون تحلیل تطبیقی یا مستندسازی کافی، و صرفاً به دلیل ذکر آن‌ها در برخی متون، در فرهنگ‌نامه گنجانده شده‌اند. در مواردی نیز، یک وجه واحد با عناوین متفاوت و ذوقی تکرار شده است. این هم‌پوشانی مفهومی و عدم تفکیک دقیق موضوعی، حتی باوجود آنکه بسیاری از این موارد، مداخل ارجاعی هستند، حاکی از فقدان انسجام منطقی و روش‌شناسی علمی در تدوین این بخش از فرهنگ‌نامه است.

۲/۳. کیفیت منابع مورد استفاده

در ارزیابی منابع پژوهش‌های علوم قرآنی، احادیث منقول از پیامبر اکرم (ص) و اهل بیت (ع)، گزارش‌های صحابه و متون تاریخی متقدم، جایگاه مهمی دارند. ازاین‌رو، استناد به این منابع در پژوهش‌های مرتبط با اعجاز قرآن، یکی از الزامات اولیه علمی محسوب می‌شود. بااین‌حال، بررسی

۱۱. جمعی از محققان، فرهنگ‌نامه علوم قرآنی، ۹۹۷.

۱۲. برای مجموعه‌ای از نظرات موافقان و مخالفان وجوه اعجاز قرآن کریم، نک: رساله دکتری طاهره نوری.

فرهنگ‌نامه علوم قرآنی نشان می‌دهد که در تبیین اکثر مداخل، خصوصاً وجوه اعجاز قرآن، استناد کافی به این منابع اولیه صورت نگرفته و تحلیل منسجمی مبتنی بر دلالت روایات ارائه نشده است. از سوی دیگر، قدیمی‌ترین منابعی که در اکثر مداخل مرتبط با اعجاز به‌کاررفته، اعجاز القرآن باقلانی (م. ۴۰۳ق)، البرهان فی علوم القرآن زرکشی (م. ۷۹۴ق) و الاتقان فی علوم القرآن سیوطی (م. ۹۱۱ق) است و عمده منابع دیگر به آثار متأخران، به‌ویژه علمای معاصر شیعه و سنی، اختصاص دارد.

این رویکرد این پرسش اساسی را مطرح می‌کند که آیا مفهوم اعجاز قرآن در منابع متقدم اسلامی جایگاه ضعیفی داشته، یا این جایگاه در فرهنگ‌نامه به‌شکل نظام‌مند و دقیق بازنمایی نشده است؟ پاسخ به این پرسش می‌تواند به بازنگری در شیوه ارجاع‌دهی و ارتقای سطح استنادی این اثر مرجع کمک کند.

۳/۳. هماهنگی اثر با مبانی و اهداف

در ارزیابی میزان هماهنگی فرهنگ‌نامه علوم قرآنی با مبانی نظری و اهداف اعلام‌شده، یکی از نکات قابل توجه، عدم التزام به اصل چندصدایی علمی در بسیاری از مدخل‌های مرتبط با اعجاز قرآن است. باوجود آنکه طبق تصریح مقدمه فرهنگ‌نامه،^{۱۳} بیان دیدگاه‌های موافق و مخالف و بازتاب اختلاف اقوال از اجزای اصلی هر مدخل قلمداد شده است، در عمل مشاهده می‌شود که این رویکرد در نگارش مدخل‌های مربوط به اعجاز قرآن، به‌ویژه در نمونه‌های متعدد، نادیده انگاشته شده است. نتیجه چنین غفلتی، القای ضمنی تأیید بر یک نظر خاص و حذف طیف‌های نظری جایگزین است که از نظر روش‌شناسی علمی، با اصل بی‌طرفی و جامع‌نگری در تدوین آثار مرجع منافات دارد.

برای نمونه، در مدخل «اعجاز ادبی»، ویژگی‌هایی نظیر فصیح بودن الفاظ، کفایت واژگان در بیان مقصود، کاربرد هنرمندانه صنایع ادبی، ظرافت‌های معنایی، وسعت دامنه واژگانی، نبود محدودیت بیانی، و هماهنگی لفظ و معنا به‌عنوان شواهدی بر اعجاز ادبی قرآن مطرح شده‌اند؛ بی‌آنکه اشاره‌ای به دیدگاه‌های مخالف در این زمینه صورت گیرد.^{۱۴} این در حالی است که سید مرتضی، ادیب، فقیه و متکلم برجسته شیعی در قرن چهارم و پنجم هجری قمری، اعتبار وجه ادبی را به‌تنهایی برای اثبات اعجاز قرآن ناکافی دانسته و نظریه «صرفه» را مطرح می‌سازد. وی معتقد است فصاحت کلام عرب در مواردی با فصاحت قرآن قابل قیاس است و تفاوت میان آن‌ها چنان نیست که بتوان یکی را معجزه‌آسا تلقی کرد و دیگری را فاقد آن مرتبه دانست. او بر این باور است که مشابهت سطح فصاحت قرآن با کلام عرب، امکان معارضه را

۱۳. جمعی از محققان، فرهنگ‌نامه علوم قرآنی، ۵۰.

۱۴. جمعی از محققان، فرهنگ‌نامه علوم قرآنی، ۳۲۷.

به‌گونه‌ای ذهنی قابل تصور می‌سازد.^{۱۵} عدم ذکر چنین نظراتی که در منابع معتبر و صاحب‌نظران برجسته اسلامی ریشه دارند، موجب کاهش غنای تحلیلی فرهنگ‌نامه و فاصله‌گرفتن از اهدافی می‌شود که در مقدمه آن تصریح شده‌اند.

تکرار اشکال پیشین در سایر مداخل‌ها نیز مشهود است؛ نمونه‌ای دیگر در مدخل «اعجاز در ترتیب سور و آیات» است که با چالش‌هایی جدی در اعتبارسنجی داده‌های ارائه‌شده مواجه هستیم.^{۱۶} در این مدخل، ترتیب فعلی سوره‌ها و آیات قرآن به‌عنوان وجهی از وجوه اعجاز مورد بحث قرار گرفته؛ درحالی‌که برخی از پژوهشگران بر این باورند که چینش سوره‌ها نه از جانب پیامبر(ص)، بلکه در دوران خلفا و از طریق اجتهاد صحابه و تابعین انجام شده است.^{۱۷} این ترتیب با ترتیب نزول سوره‌ها در عصر پیامبر(ص) تفاوت‌هایی اساسی داشته و به‌صورت تاریخی و عملی، حاصل سلیقه و برداشت‌های بشری تلقی می‌شود. با لحاظ چنین دیدگاه‌هایی، این پرسش مطرح می‌شود که آیا می‌توان ترتیبی که مبتنی بر اجتهاد انسانی و فاقد ویژگی‌های توقیفی و وحیانی است را به‌عنوان جلوه‌ای از اعجاز قرآن قلمداد کرد؟ این امر نشانگر آن است که اثر موردنظر در تحقق هدف خود مبنی بر ارائه اطلاعات جامع و تحلیلی بی‌طرفانه به خواننده متخصص موفق نبوده است. عدم انعکاس یا حداقل اشاره به چنین مباحث انتقادی در مداخل‌های مربوطه، نه‌تنها دقت علمی اثر را زیر سؤال می‌برد، بلکه موجب کاهش ارزش آن در مقام یک منبع مرجع می‌شود.

۴/۳. جامعیت مداخل

فرهنگ‌نامه علوم قرآنی مجموعاً ۸۷ مدخل اطلاعاتی و ارجاعی را به مباحث مرتبط با اعجاز قرآن اختصاص داده است؛ در این زمینه مداخلی چون «وجوه اعجاز» (که با ۶۹ مدخل، بیشترین سهم را دارند)، مفهوم «تحدی قرآن»،^{۱۸} اصطلاحات مترادف با اعجاز نظیر «آیه»،^{۱۹} «برهان»،^{۲۰} «سلطان»^{۲۱} و «بینه»،^{۲۲} نظریه صرفه،^{۲۳} مسئله تحریف قرآن^{۲۴}، ارائه تعریف معجزه^{۲۵} و اعجاز قرآن،^{۲۶} همچنین

۱۵. سید مرتضی، الموضح عن جهة اعجاز القرآن، ۴۰.

۱۶. جمعی از محققان، فرهنگ‌نامه علوم قرآنی، ۳۲۸.

۱۷. رامیار، تاریخ قرآن، ۵۴۹-۶۰۱.

۱۸. جمعی از محققان، فرهنگ‌نامه علوم قرآنی، ۳۷۳.

۱۹. جمعی از محققان، فرهنگ‌نامه علوم قرآنی، ۱۰۸.

۲۰. جمعی از محققان، فرهنگ‌نامه علوم قرآنی، ۳۶۲.

۲۱. جمعی از محققان، فرهنگ‌نامه علوم قرآنی، ۶۵۱.

۲۲. جمعی از محققان، فرهنگ‌نامه علوم قرآنی، ۳۶۹.

۲۳. جمعی از محققان، فرهنگ‌نامه علوم قرآنی، ۷۰۲-۷۰۵.

۲۴. جمعی از محققان، فرهنگ‌نامه علوم قرآنی، ۳۷۴-۳۷۶.

۲۵. جمعی از محققان، فرهنگ‌نامه علوم قرآنی، ۹۴۲-۹۴۳.

۲۶. جمعی از محققان، فرهنگ‌نامه علوم قرآنی، ۳۳۲.

مداخل مربوط به «شبهات اعجاز»^{۲۷} ارائه شده است (جدول ۱).

باین حال، فقدان برخی مداخل، خلأی محسوس در جامعیت علمی اثر پدید آورده است؛ به طور خاص، نبود مدخل «اعجاز» به عنوان مقسم مفهومی و اصطلاح‌شناختی برای مدخل «اعجاز قرآن کریم»، یک کاستی ساختاری محسوب می‌شود که به تضعیف شبکه مفهومی این موضوع منجر شده است. در راستای ارتقای جامعیت فرهنگ‌نامه در زمینه اعجاز، پیشنهاد می‌شود مداخل مفهومی و بینارشته‌ای زیر به آن افزوده شود: ارهاص، اعجاز در ادیان ابراهیمی، اعجاز در نگاه خاورشناسان، اعجاز و تجربه دینی، امکان اعجاز، تاریخ تطور نظریه اعجاز قرآن، حکمت اعجاز، خرق عادت، دلالت اعجاز، شخصیت پیامبر(ص) و اعجاز، شرایط معجزه، صدق نبوت و اعجاز، علیت و اعجاز، قلمرو اعجاز، قانونمندی طبیعت و اعجاز، کتاب‌شناسی اعجاز قرآن، کرامت، معارضه با قرآن، معجزات انبیاء (در قرآن)، معجزه و اسطوره، نقد نظریه‌های اعجاز و وجود خداوند و اعجاز.

۳/۵. روزآمدی مطالب

از منظر معیار روزآمدی، از یک اثر مرجع که در دهه اخیر تدوین و منتشر شده، انتظار می‌رود که با تحولات نوین علمی معاصر همگام باشد؛ باتوجه به ماهیت بین‌المللی پژوهش‌های اسلامی و گسترش تولیدات علمی در این حوزه به زبان‌های غیرفارسی و غیرعربی، به‌ویژه انگلیسی، ارائه معادل‌های انگلیسی برای اصطلاحات تخصصی و استناد به منابع پژوهشی معتبر و روزآمد بین‌المللی، یک ضرورت علمی محسوب می‌شود. این رویکرد، نه تنها دامنه مخاطبان اثر را گسترش می‌دهد، بلکه جایگاه آن را در گفتمان علمی جهانی تقویت می‌کند.

این کاستی به طور مشخص در مداخل مرتبط با اعجاز قرآن کریم که حوزه‌ای کانونی در گفت‌وگوی علمی میان مکاتب فکری اسلامی و غربی است، نمایان می‌شود. فقدان ارجاع به منابع انگلیسی‌زبان در این حوزه، یک ضعف قابل تأمل است. ازجمله منابعی که می‌توانست در غنی‌سازی این مداخل نقش مؤثری ایفا کند، عبارت‌اند از:

- Abdul Aleem: "I'jāzu'l-Qur'ān", *Islamic Culture*.
- Abdul-Raof, Hussein: "Inimitability of the Quran", in *The Quran: An Encyclopedia*.
- Leaman, Oliver: "Miraculousness of the Quran", in *The Quran: An Encyclopedia*.

۲۷. جمعی از محققان، فرهنگ‌نامه علوم قرآنی، ۶۹۴.

• Martin, Richard C.: "Inimitability of the Quran", in *Encyclopaedia of the Qur'an*.

• Swinburne, Richard: "Miracles", in *The Philosophical Quarterly*.

• Thomas, David: "Miracles in Islam".

• Von Grunebaum, G. E.: "I' djāz", in *The Encyclopaedia of Islam*.

• Wild, Stefan: "Inimitability", in *The Quran: An Encyclopedia*.

همچنین در راستای ارتقای علمی اثر در ویراست‌های آتی، راهکارهای زیر پیشنهاد می‌شود:

۱. هم‌راستاسازی با منابع علمی مرجع و بین‌المللی: پیشنهاد می‌شود فرهنگ‌نامه با ارجاعاتی نظیر *Encyclopaedia of The Qur'an*^{۲۸} با آثار پژوهشگران معاصر همگام گردد. این همگام‌سازی نه تنها باهدف ارتقای سطح ارجاعات علمی صورت می‌گیرد، بلکه در موارد لازم، امکان نقد و بررسی محتوای این منابع نیز فراهم گردد تا رویکردی تحلیلی و موشکافانه بر اثر حاکم شود.

۲. افزودن بخش‌های ویژه در مداخل کلیدی: پیشنهاد می‌شود برای مداخل اصلی و پژوهش‌محور، بخشی تحت عنوان «پژوهش‌های اخیر» یا «تحولات نوین» افزوده شود که در آن، جدیدترین دستاوردهای علمی و نظری مرتبط با موضوع مدخل معرفی، تحلیل یا نقد شوند. این امر موجب خواهد شد فرهنگ‌نامه در برابر تحول مفاهیم و دیدگاه‌ها انعطاف علمی نشان دهد.

۳. شناسایی و معرفی منابع منتشرشده در نشریه‌های تخصصی بین‌المللی: پیشنهاد دیگر، بهره‌گیری از مقالات منتشرشده در نشریات علمی معتبر مانند *Journal of Qur'anic Studies*^{۲۹} و *Islamic Studies*^{۳۰} است. ارجاع به این مقالات، به‌ویژه در مداخل چالشی، می‌تواند سطح علمی فرهنگ‌نامه را ارتقا دهد و در صورت لزوم، زمینه نقد محتوایی آن‌ها نیز فراهم آید.

۴. استفاده نظام‌مند از پایگاه‌های اطلاعاتی علمی جهانی: پایگاه‌های داده پژوهشی نظیر Jstor^{۳۱}، Brill^{۳۲}، *Encyclopaedia of Islam*^{۳۳} و نظایر آن‌ها که از ظرفیت بالایی در ارائه منابع علمی برخوردارند. پیشنهاد می‌شود این پایگاه‌ها به‌عنوان مرجع‌های مکمل در فرهنگ‌نامه گنجانده شده و منابع استخراج‌شده از آن‌ها به‌صورت مستند و قابل ارزیابی مورد استفاده قرار گیرند. همچنین، امکان نقد علمی

28. <https://referenceworks.brill.com/display/db/eqo>

29. <https://www.eupublishing.com/loi/IQS>

30. <https://www.jstor.org/journal/islamicstudies>

31. <https://www.jstor.org/>

32. <https://brill.com>

33. <https://referenceworks.brill.com/display/db/eieo>

این منابع نیز در صورت نیاز فراهم گردد تا فرهنگ‌نامه در برابر تنوع دیدگاه‌ها و روش‌ها موضعی علمی و فعال اتخاذ نماید.

۳/۶. نحوه استناددهی

در ارزیابی نحوه استناددهی در فرهنگ‌نامه علوم قرآنی، شفافیت در ارجاع به منابع و ارتباط دقیق میان محتوای ارائه شده و مستندات، از اهمیت زیادی برخوردار است؛ با این حال، در فرهنگ‌نامه مورد تحلیل، این اصل کلیدی در بسیاری از مداخل مرتبط با «اعجاز قرآن» رعایت نشده است. مداخل فاقد ارجاع‌دهی درون‌متنی هستند و در انتهای هر مدخل، صرفاً فهرستی از منابع به صورت کلی ذکر شده است، بدون آنکه مشخص باشد کدام بخش از متن بر اساس کدام منبع تدوین شده است. این رویکرد، امکان ارزیابی انتقادی استنادات و تفکیک میان تحلیل مؤلفان فرهنگ‌نامه و دیدگاه‌های صاحبان منابع اصلی را از خواننده سلب می‌کند. برای نمونه، در مدخل «اعجاز تصویری قرآن»، دو مورد به عنوان مصادیق اعجاز ذکر شده، اما سه منبع در انتها آورده شده که ارتباط دقیق هر یک با مصادیق نامبرده به هیچ وجه روشن نیست و موجب ابهام در فهم و سنجش اعتبار مطالب می‌شود.^{۳۴}

یکی دیگر از اشکالات ارجاع‌دهی، فقدان یک الگوی نظام‌مند در ترتیب ذکر منابع است. برخلاف شیوه‌های استاندارد آکادمیک که منابع را یا به صورت الفبایی یا بر اساس توالی تاریخی (تاریخ تألیف یا وفات مؤلف) تنظیم می‌کنند، ترتیب منابع در این فرهنگ‌نامه فاقد هرگونه الگوی مشخصی است. برای نمونه، در مدخل «اعجاز پیشگویی‌های قرآن»، منابع متقدم و متأخر بدون رعایت ترتیبی منطقی در کنار یکدیگر قرار گرفته‌اند؛ چنان‌که نام «مکارم شیرازی» (معاصر) پیش از «علامه طباطبایی» (م. ۱۳۶۰ ش) آمده است.^{۳۵} این بی‌نظمی در مدخل «اعجاز نظم قرآن» نیز مشهود است؛ جایی که ارجاع به «باقلانی» (م. ۴۰۳ ق) به عنوان آخرین مرجع آمده، در حالی که منابعی همچون «زرکشی» (م. ۷۹۴ ق)، «سیوطی» (م. ۹۱۱ ق) و «معرفت» (م. ۱۳۸۵ ش) که به قرون متأخرتر تعلق دارند، پیش از او ذکر شده‌اند.^{۳۶} این ترتیب نامتوازن، انسجام تاریخی ارجاعات را مخدوش کرده و تحلیل سیر تطور تاریخی یک مفهوم را برای پژوهشگر دشوار می‌سازد.

۳/۷. اعتبارسنجی استدلال‌ها

در پژوهش‌های علمی، اعتبار یک اثر بر پایه انسجام و اتقان استدلال‌های آن استوار است. هرچه این

۳۴. جمعی از محققان، فرهنگ‌نامه علوم قرآنی، ۳۲۸.

۳۵. جمعی از محققان، فرهنگ‌نامه علوم قرآنی، ۳۳۱.

۳۶. جمعی از محققان، فرهنگ‌نامه علوم قرآنی، ۳۳۳.

استدلال‌ها با روش‌شناسی دقیق‌تر و مستندات قوی‌تری ارائه شوند، اعتبار آن پژوهش افزایش می‌یابد. با توجه به محدودیت‌های این پژوهش، در این بخش، به جای تحلیل تک‌تک مداخل، چند مدخل کلیدی به صورت نمونه‌ای ارزیابی می‌شوند تا میزان اعتبار استدلال‌های به کاررفته در آن‌ها مشخص گردد. در این راستا، ابتدا مداخل مرتبط با «وجوه اعجاز قرآن» به صورت مبنایی و سپس مدخل «تحدی» به عنوان یکی از مؤلفه‌های محوری در تعریف معجزه، مورد تحلیل و اعتبارسنجی قرار می‌گیرد.

در بررسی ساختار تحلیلی فرهنگ‌نامه علوم قرآنی، علی‌رغم کثرت مداخل مرتبط با «وجوه اعجاز قرآن»، ضعف جدی در ارائه تحلیل‌های تبیینی و استدلال‌های اثباتی مشاهده می‌شود. در اکثر موارد، صرفاً به ذکر یک ادعا بسنده شده و روند منطقی اقامه دلیل برای تأیید آن وجود ندارد. یکی از اشکالات مبنایی در ارائه این وجوه اعجاز، عدم تطابق مفهومی میان بسیاری از وجوه اعجاز معرفی شده با تعریف «معجزه» در خود اثر است.^{۳۷} این تعارض ساختاری، نشان‌دهنده گسست میان مبانی نظری و مصادیق عملی است. در حالی که در تعریف معجزه، مؤلفه‌هایی اساسی چون «خارق العاده بودن»، «تحدی‌پذیری»، «عدم امکان معارضه» و «اثبات صدق نبوت» ذکر شده، بسیاری از وجوه اعجاز مطرح شده در فرهنگ‌نامه فاقد این معیارها هستند و همان‌طور که پیش‌تر اشاره شد، این وجوه عمدتاً بدون انسجام روش‌شناختی و بر اساس اشارات پراکنده در متون مختلف گردآوری شده‌اند.

افزون بر این اشکال مبنایی، در طرح سایر مباحث نیز کاستی‌های استدلالی به چشم می‌خورد. برای نمونه، در مدخل «اعجاز آسان حفظی قرآن» ادعا شده است که قرآن کریم بیش از هر کتاب دیگری در جهان حافظ دارد و این ویژگی به روانی سبک و آهنگ آن نسبت داده شده است.^{۳۸} این ادعا، هرچند ممکن است در نگاه نخست پذیرفتنی به نظر برسد، اما با واقعیت دشواری حفظ قرآن برای غیرعرب‌زبانان در تعارض است. از منظر روش‌شناسی، این استدلال مبتنی بر «استقرای ناقص» است؛ زیرا صرف استناد به شمار بالای حافظان، بدون تحلیل عوامل فرهنگی، دینی و انگیزشی، دلیل کافی برای اثبات «آسانی» حفظ نیست. در واقع، عواملی چون جایگاه محوری قرآن در فرهنگ اسلامی، تأکیدات دینی بر حفظ آن و عبرت از تحریف کتب آسمانی پیشین، انگیزه‌های اصلی مسلمانان برای حفظ قرآن بوده است. این رویکرد غیرمستدل در سایر مداخل نیز تکرار شده و مباحث به گونه‌ای ارائه شده‌اند که گویی صحت آن‌ها امری مسلم و بی‌نیاز از اقامه برهان است؛ امری که با معیارهای پژوهش علمی معتبر سازگاری ندارد. برای اعتبارسنجی دقیق‌تر، مدخل «تحدی» به عنوان نمونه‌ای دیگر بررسی می‌شود. در این مدخل،

۳۷. جمعی از محققان، فرهنگ‌نامه علوم قرآنی، ۹۸۷.

۳۸. جمعی از محققان، فرهنگ‌نامه علوم قرآنی، ۳۲۵.

«تحدی» به عنوان مبارزه طلبی قرآن و دعوت خداوند از منکران قرآن برای آوردن نظیر آن اطلاق می شود و بیان می کند که این مبارزه طلبی در پاسخ به ادعای بشری بودن قرآن مطرح شده تا عجز بشر در برابر کلام الهی و در نتیجه، صدق رسالت پیامبر (ص) اثبات گردد و ناتوانی تاریخی مخالفان در پاسخ به این مبارزه طلبی که در سه مرحله (آوردن نظیر کل قرآن، ده سوره و یک سوره) صورت گرفته، شاهدهی بر این مدعاست.^{۳۹} این نحوه ارائه، این تصور را القا می کند که «تحدی» یک مؤلفه مورد اتفاق در تعریف معجزه است. این در حالی است که هر چند دیدگاه غالب، «تحدی» را معیار اصلی تمایز معجزه از سایر خوارق عادات می داند،^{۴۰} اما در مقابل، گروهی دیگر از متفکران مسلمان، تعریف معجزه را بدون شرط تحدی نیز ممکن دانسته اند.^{۴۱}

در این زمینه، بر پیوند ضروری میان معجزه و تحدی نقدهایی وارد است؛ نخست آنکه، محدود ساختن تعریف معجزه به موارد مقرون به تحدی، سبب می شود بسیاری از خوارق عادات مسلم پیامبران که فاقد دعوت صریح به مقابله بوده اند، از دایره معجزه خارج شوند؛ نمونه هایی مانند شفای بیماران توسط عیسی (ع)،^{۴۲} معجزات مختلف موسی (ع)،^{۴۳} نجات ابراهیم (ع) از آتش^{۴۴} و علم تعبیر خواب یوسف (ع)^{۴۵} همگی فاقد مؤلفه تحدی هستند. این موارد نشان می دهد که تحدی، شرط لازم برای تحقق تمام معجزات قرآنی نیست.

دوم آنکه، ادعای ناکامی قطعی مخالفان در معارضه با قرآن، مستلزم وجود یک معیار عینی و مورد اجماع برای داوری است، در حالی که چنین معیاری وجود ندارد. داوری های موجود عمدتاً در بستر جامعه اسلامی و متأثر از پیش فرض های اعتقادی شکل گرفته اند. افزون بر این، پرسش های همچون «مرجع نهایی داوری کیست؟»، «معیارهای قضاوت کدام اند؟» و «چه کسی صلاحیت داوری میان کلام الهی و کلام بشری را دارد؟» همچنان بی پاسخ مانده اند. منحصر دانستن تحدی به رقابت بلاغی نیز نادرست است؛ زیرا چنین رقابتی نیازمند دو طرف هم سطح و یک داور مورد قبول طرفین است که هیچ یک در اینجا متصور

۳۹. جمعی از محققان، فرهنگ نامه علوم قرآنی، ۳۷۴.

۴۰. باقلانی، اعجاز القرآن، ۱۶۱؛ ابن خلدون، تاریخ ابن خلدون، ۱۱۷/۱؛ ابن حجر هیثمی، الفتاوی الحدیثیة، ۳۹۷؛ جوبنی، العقیلة النظامیة فی الارکان الاسلامیة، ۲۶۷؛ طباطبائی، اعجاز از نظر عقل و قرآن، ۴؛ طباطبائی، المیزان فی تفسیر القرآن، ۵۹/۱؛ طباطبائی، مجموعه رسائل (علامه طباطبائی)، ۲۱۱/۳.
۴۱. قاضی عبدالجبار، المغنی فی ابواب التوحید و العدل، ۱۹۹/۱۵؛ طوسی، تجرید الاعتقاد، ۲۱۴؛ بحرانی، قواعد المرام فی علم الکلام، ۱۲۷؛ علامه حلی، کشف المراد فی شرح تجرید الاعتقاد، ۴۷۴؛ جرجانی، التعریفات، ۹۶؛ فاضل مقداد، إرشاد الطالبین الی نهج المسترشدين، ۳۰۶؛ بلاغی، آلاء الرحمن فی تفسیر القرآن، ۳/۱؛ ابن حزم اندلسی، الفصل فی الملل و الأواء و النحل، ۱۷۴/۳.

۴۲. آل عمران: ۴۶، ۴۹؛ مانده: ۱۱۰.

۴۳. اعراف: ۱۰۸، ۱۱۷؛ طه: ۷۷.

۴۴. انبیا: ۶۹.

۴۵. یوسف: ۱۰۱.

نیست.

سوم، از منظر معرفت‌شناختی، ادعای «ناتوانی همیشگی بشر» در معارضه با قرآن، گزاره‌ای «ابطال‌ناپذیر» است. فقدان نمونه موفق در طول تاریخ، صرفاً یک مشاهده مبتنی بر استقرای ناقص است و نمی‌تواند برهان منطقی بر محال بودن آن در آینده باشد. از این رو، این ادعا بیشتر ماهیتی ایمانی دارد تا استدلالی و برای اقناع مخاطب منتقد کافی نیست.

نهایتاً، ترتیبی که برای مراحل تحدی (کل قرآن، ده سوره، یک سوره) در فرهنگ‌نامه ارائه شده و مداخل جداگانه‌ای به آن اختصاص یافته، آن را به صورت یک فرایند خطی و قطعی به تصویر می‌کشد. این در حالی است که بر اساس روایات متعدد و دیدگاه‌های تفسیری، در خصوص ترتیب نزول سوره‌هایی که در آن آیات تحدی آمده، اختلاف نظر وجود دارد و فرهنگ‌نامه این بحث علمی را نادیده گرفته است.^{۴۶}

در پاسخ به مجموعه این نقدها می‌توان گفت که تحلیل سیاق آیات مشهور به تحدی نشان می‌دهد کارکرد اصلی این آیات دفاع از منشأ وحیانی قرآن در برابر نسبت‌هایی مانند سحر یا سخن بشر است.^{۴۷} این آیات ناآگاهی مخالفان از منشأ الهی قرآن را علت اصلی انکار معرفی می‌کنند، نه عجز آنان در رقابت ادبی؛ چنان‌که آیه «فَالَمْ يَسْتَجِيبُوا لَكُمْ فَأَعْلَمُوا أَنَّمَا أُنْزِلَ بِعِلْمِ اللَّهِ...»^{۴۸} آنان را فاقد شرایط علمی برای رقابت می‌داند و آیه «...بَلْ كَذَّبُوا بِمَا لَمْ يُحِيطُوا بِعِلْمِهِ...»^{۴۹} بر ناآگاهی آنان تأکید می‌کند؛ بنابراین تحدی دعوت به هدایت و تأمل در منشأ الهی قرآن است، نه اعلان مسابقه‌ای ادبی میان خالق و مخلوق. همچنین باتوجه به این که قالب تحدی پیش از اسلام در سنت ادبی عرب شناخته شده بوده،^{۵۰} قرآن از این قالب برای تذکر نسبت به منشأ الهی خود بهره برده است. هدف آیات تحدی نه رقابت لفظی نابرابر، بلکه تأکید بر الهی بودن قرآن است. نکته قابل تأمل این که باوجود اشاره مدخل به رواج تحدی ادبی در فرهنگ جاهلی، نتیجه‌گیری متناسب با این واقعیت ارائه نشده و آن را به صورت مستقیم، دلیل صدق دعوی نبوت معرفی کرده است. در نتیجه، تحلیل مباحث این بخش نشان می‌دهد که استدلال‌های ارائه شده در مداخل «وجوه اعجاز» و «تحدی» فاقد اتقان و دقت علمی لازم است.

نتیجه‌گیری

این پژوهش باهدف معرفی و ارزیابی انتقادی کتاب فرهنگ‌نامه علوم قرآنی، به بررسی دو پرسش

۴۶. علامه طباطبائی، المیزان فی تفسیر القرآن، ۱۶۳/۱۰-۱۶۷.

۴۷. موسوی، «دلایل اصالت وحی قرآنی از منظر قرآن: بازاندیشی در تفسیر قطعات تحدی»، ۱۰۹-۱۱۹.

۴۸. هود: ۱۴.

۴۹. یونس: ۳۹.

۵۰. شیخ مفید، المسائل العکبریه، ۹۳؛ قاضی عبدالجبار، المغنی فی ابواب التوحید و العدل، ۲۲۰/۱۶.

اصلی درباره استانداردهای صوری و محتوایی این اثر پرداخت. در پاسخ به پرسش نخست، یافته‌ها نشان داد که این فرهنگ‌نامه از منظر کیفیت فنی، چاپی و ساختار کلی نشر، از سطح مطلوبی برخوردار است و مؤلفه‌های جامعیت صوری در آن رعایت شده است. باین‌حال، برخی کاستی‌های ویرایشی، مانند عدم یکدستی در رسم‌الخط و اشتباهات جزئی در کتاب‌شناسی، نیازمند بازبینی و اصلاح است.

در پاسخ به پرسش دوم و در راستای ارزیابی محتوایی که هسته اصلی این پژوهش را تشکیل می‌دهد، ضعف‌های روش‌شناختی و ساختاری قابل‌توجهی مشخص شد؛ در وهله نخست، عدم انسجام منطقی در حجم و عمق مطالب که در تمرکز نامتناسب بر «وجوه اعجاز قرآن» در مقابل اختصار شدید در مداخلی چون «اعجاز قرآن» مشهود است و نشان‌دهنده نبود یک سیاست‌گذاری محتوایی منسجم است. کیفیت منابع به کاررفته نیز به دلیل عدم استناد کافی به متون متقدم اسلامی و اتکای بیش از حد به آثار متأخر، عمق علمی اثر را محدود کرده است. عدم هماهنگی میان مبانی و داده‌های ارائه شده و به طور خاص فقدان دیدگاه‌های متنوع و نبود اختلاف نظرات موجود ذیل هر مدخل از دیگر ضعف‌های محتوایی مداخل است. افزون بر این، جامعیت مداخل به سبب کمبود برخی مفاهیم مرتبط با اعجاز و مفاهیم بینارشته‌ای، ناقص است. روزآمدی مطالب نیز یک کاستی به شمار می‌رود؛ چرا که اثر در تعامل با پژوهش‌های معاصر بین‌المللی، به‌ویژه منابع انگلیسی‌زبان، دچار خلأ است. نحوه استناددهی به دلیل عدم ارجاع‌دهی درون‌متنی و بی‌نظمی در ارائه فهرست منابع، با استانداردهای علمی فاصله دارد و امکان راستی‌آزمایی را از خواننده سلب می‌کند. افزون بر این، استدلال‌های ارائه‌شده در بسیاری از مداخل اعجاز، از اتقان علمی لازم برخوردار نیستند و اغلب به جای ارائه تحلیل مستدل، به ذکر ادعاهای فاقد پشتوانه بسنده کرده‌اند؛ این ضعف، به‌ویژه در تعارض آشکار میان تعریف ارائه‌شده از «معجزه» با بسیاری از وجوه اعجاز معرفی‌شده که فاقد مؤلفه‌های اصلی آن (مانند تحدی و خرق عادت) هستند، نمایان است. همچنین مشخص شد، مؤلفه تحدی در تعریف معجزه، نقدها و نظرات مخالفی دارد که در مدخل موردنظر اشاره‌ای به آن نشده و به‌نوعی اتقان استدلالی مطالب مورد خدشه است.

در مجموع، فرهنگ‌نامه علوم قرآنی به‌عنوان نخستین اثر در نوع خود، گامی ارزشمند در جهت نظام‌مندسازی مفاهیم این حوزه است؛ اما یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که مجموعه این نارسایی‌ها در انسجام، استدلال، استناد و جامعیت مداخل، مانع از تحقق کامل اهداف آن به‌عنوان یک منبع مرجع علمی معتبر شده و بازنگری آن بر اساس معیارهای دقیق پژوهشی، امری ضروری است.

باتوجه به محدودیت‌ها، این پژوهش صرفاً به مداخل «اعجاز» محدود بود؛ ازاین‌رو پیشنهاد می‌شود پژوهش‌های آتی، این چارچوب انتقادی را برای ارزیابی حوزه‌های مفهومی دیگر مانند «نسخ» یا «اسباب و

ترتیب نزول» به کار گیرند تا ارزیابی جامع‌تری از اثر حاصل شود.

منابع

قرآن کریم.

- ابن حجر هیثمی، احمد شهاب‌الدین. الفتاوی الحدیثیة. بیروت: دار احیاء التراث العربی، ۱۴۱۹ق.
- ابن حزم اندلسی، علی بن احمد. الفصل فی الملل و الأهواء و النحل. بیروت: دار الکتب العلمیة، ۱۴۱۶ق.
- ابن خلدون، عبدالرحمن. التاریخ ابن خلدون. بیروت: دارالفکر، ۱۹۸۸م.
- اقبال، ابراهیم. فرهنگ‌نامه علوم قرآن (علوم و تألیفات). تهران: امیرکبیر، ۱۳۸۹.
- باقلائی، ابوبکر محمد بن طیب. اعجاز القرآن. قاهره: دارالمعارف، ۱۹۹۷م.
- بحرانی، ابن میثم. قواعد المرام فی علم الکلام. قم: مکتبه آیه الله المرعشی النجفی، ۱۴۰۶ق.
- بلاغی، محمدجواد. آلاء الرحمن فی تفسیر القرآن. قم: وجدانی، بی‌تا.
- جرجانی، میرسیدشریف. التعریفات. تهران: ناصر خسرو، ۱۴۱۲ق.
- جمعی از محققان. زیر نظر علی‌اکبر رشاد. دانش‌نامه علوم قرآن. قم: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، ۱۳۹۶.
- جمعی از محققان. مرکز اطلاعات و مدارک اسلامی. اصطلاح‌نامه علوم قرآنی. قم: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، ۱۳۷۶.
- جمعی از محققان. مرکز اطلاعات و مدارک اسلامی. فرهنگ‌نامه اصول فقه. قم: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، ۱۳۸۹.
- جمعی از محققان. مرکز اطلاعات و مدارک اسلامی. فرهنگ‌نامه علوم قرآنی. قم: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، ۱۳۹۴.
- جوینی، ابی‌المعالی. العقیده النظامیة فی الارکان الاسلامیة. بیروت: دار سبیل الرشاد، ۱۴۲۴ق.
- حسینی، سیدحسین. الگوی نقد. تهران: نقد فرهنگ، ۱۴۰۰.
- ذوالفقار طلب، مصطفی، محمد جمالی. فرهنگ‌نامه علوم قرآنی (پژوهشی در مصطلحات و مفاهیم علوم قرآنی). تهران: راشدین، ۱۳۹۵.
- رامیار، محمود. تاریخ قرآن. تهران: امیرکبیر، ۱۳۶۹.
- سید مرتضی. علی بن حسین بن موسی. الموضح عن جهة اعجاز القرآن. مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس، ۱۳۸۲.
- شیخ مفید، محمد بن محمد. المسائل العکبریة. قم: المؤتمر العالمی للشیخ المفید، ۱۴۱۳ق.
- طباطبائی، سید محمدحسین. اعجاز از نظر عقل و قرآن. قم: مرکز بررسی‌های اسلامی و نشر فاخته، بی‌تا.
- طباطبائی، سید محمدحسین. المیزان فی تفسیرالقرآن. بیروت: مؤسسة الأعلمی للمطبوعات، ۱۳۹۰ق.

- طباطبائی، سید محمدحسین. مجموعه رسائل (علامه طباطبائی). قم: بوستان کتاب، ۱۳۸۷.
- طوسی، خواجه نصیرالدین. تجرید الاعتقاد. قم: دفتر تبلیغات اسلامی، ۱۴۰۷ق.
- طیب حسینی، سید محمود، علی خراسانی، محمد اکبری کارمزدی، علی مدبر اسلامی. دانشنامه علوم قرآنی. قم: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، ۱۳۹۷.
- علامه حلی، حسن بن یونس. کشف المراد فی شرح تجرید الاعتقاد. قم: مؤسسه النشر الاسلامی، ۱۴۳۰ق.
- فاضل مقداد، جمال‌الدین. إرشاد الطالبین إلى نهج المسترشدين. قم: کتابخانه آیت الله مرعشی، ۱۴۰۵ق.
- قاضی عبدالجبار، ابوالحسن. المغنی فی ابواب التوحید و العدل. قاهره: الدار المصریة، ۱۹۶۵م.
- موسوی، نرجس. «دلایل اصالت وحی قرآنی از منظر قرآن: بازاندیشی در تفسیر قطعات تحدی». پرتو وحی. سال ۲، شماره ۱ (۱۳۹۴): ۱۰۱-۱۳۲.
- نوری، طاهره. «تحلیل انتقادی تعریف معجزه و وجوه اعجاز قرآن کریم در آثار علامه طباطبائی». رساله دکتری، دانشگاه اصفهان. ۱۴۰۴.
- یعقوب‌نژاد، محمدهادی. «تحلیلی از فرهنگ‌نامه علوم قرآنی». آینه پژوهش. سال ۲۶. شماره ۵ (۱۳۹۴): ۴۳-۴۸.
- Aleem, Abdul. "I'jāzu'l-Qur'ān". *Islamic Culture*. (1933): 64-82, 215-233.
- Abdul-Raof, Hussein. "Inimitability of the Quran". In *The Quran: An Encyclopedia*. London and New York: Routledge. 2006.
- Leaman, Oliver. "Miraculousness of the Quran". In *The Quran: An Encyclopedia*. London and New York: Routledge. 2006.
- Martin, Richard C. "Inimitability of the Quran". In *Encyclopaedia of the Qur'ān*, edited by Jane Dammen McAuliffe. Leiden: Brill. 2002.
- Swinburne, Richard. "Miracles". *The Philosophical Quarterly*. vol. 18, no. 73 (1968): 320-328.
- Thomas, David. "Miracles in Islam". In *The Cambridge Companion to Miracles*, edited by Graham H. Twelftree. Cambridge: Cambridge University Press. 2011.
- Von Grunebaum, G. E. "I'djāz". In *Encyclopaedia of Islam*, 2nd ed., edited by H.A.R. Gibb et al. Leiden: Brill. 1993.
- Wild, Stefan. "Inimitability". In *The Quran: An Encyclopedia*, edited by Oliver Leaman. London and New York: Routledge. 2006.

Transliterated Bibliography

Qurān-i Karīm.

al-Bāqalānī, Abū Bakr Muḥammad ibn Ṭīb. *I'jāz Qurān*. Cairo: Dār al-Ma'ārif, 1997/1418.

- ‘Allāmah Ḥilli, Ḥasan ibn Yūsuf. *Kashf al-Murād fī Sharḥ Tajrīd al-Itiqād*. Qum: Mu’assisa al-Nashr al-Islāmī, 2009/1430.
- Bahrānī, Ibn Miytham. *Qawā’id al-Marām fī ‘Ilm al-Kalām*. Qum: Maktaba Āyat Allāh al-Mar‘ashī al-Najafī, 1986/1406.
- Balāghī, Muḥammad Jawād. *Ālā’ al-Raḥmān fī Tafsīr al-Qurān*. Qum: Wujdānī, s.d.
- Fāḍil Miqdād, Jamāl al-Dīn. *Irshād al-Ṭālibīn ilā Nahj al-Mustarshidīn*. Qum: Kitābkhānih-yi Āyat Allāh Mar‘ashī, 1985/1405.
- Ḥusaynī, Sayyid Ḥusayn. *Ulgūy Naqd*. Tehran: Naqd Farhang, 2022/1400.
- Ibn Hajar Haythamī, Aḥmad Shahāb al-Dīn. *al-Fatāwā al-Ḥadithiyya*. Beirut: Dār Iḥyā’ al-Tūrāth al-‘Arabī, 1999/1419.
- Ibn Ḥazm Andalusī, ‘Alī ibn Aḥmad. *al-Fiṣal fī al-Milal wa al-Hawā’ wa al-Niḥal*. Beirut: Dār al-Kutub al-‘Ilmiyya, 1995/1416.
- Ibn Khaldūn, ‘Abd al-Raḥmān. *al-Tārīkh Ibn Khaldūn*. Beirut: Dār al-Fikr, 1988/ 1408.
- Iqbāl, Ibrāhīm. *Farhangnāmah ‘Ulum Qurān (‘Ulum va Ta’rifāt)*. Tehran: Amīr Kabīr, 2011/1389.
- Jam‘ī az Muḥaqqiqān. Markaz-i Itilā’āt va Madārik-i Islāmī. . *Farhangnāmah-yi ‘Ulum Qurānī*. Qum: Pazhūhishgāh-i ‘Ulūm va Farhang-i Islāmī, 2016/1394.
- Jam‘ī az Muḥaqqiqān. Markaz-i Itilā’āt va Madārik-i Islāmī. *Farhangnāmah-yi Uṣūl Fiqh*. Qum: Pazhūhishgāh-i ‘Ulūm va Farhang-i Islāmī, 2011/1389.
- Jam‘ī az Muḥaqqiqān. Markaz-i Itilā’āt va Madārik-i Islāmī. *Iṣtilāḥnāmah ‘Ulum Qurānī*. Pazhūhishgāh-i ‘Ulūm va Farhang-i Islāmī, 1998/1376.
- Jam‘ī az Muḥaqqiqān. zīr naẓar ‘Alī Akbar Rashād. *Dānishnāmih va ‘Ulūm Qurān*. Qum: Pazhūhishgāh Farhang va Andishih-yi Islāmī, 2017/1396.
- Jurjānī, Mīr Sayyid Sharīf. *al-Ta’rifāt*. Tehran: Nāṣir Khusrū, 1992/1412.
- Juvaynī, Ibī al-Ma‘ālī. *al-Aqīda al-Nizāmīya fī al-Arkān al-Islāmīyya*. Beirut: Dār Sabīl al-Rashād, 2003/1424.
- Mufid, Muḥammad ibn Muḥammad. *al-Masā’il al-‘Ukbarīya*. Qum: al-Mu’tamar al-‘Ālamī li-li-Shaykh al-Mufid. 1993/1413.
- Mūsawī, Narjis. "Dalāyil Iṣālat Vahy Qurānī az Manẓar Qurān: Bāzandishī dar Tafsīr Qaṭa’āt Taḥadī". *Partū Vahy*. yr. 2, no. 1 (2015/1394): 101-132.
- Nūrī, Ṭāhirih. *Ṭaḥlīl Intiqādī Ta’rif Mu’jizih va Vujūh I’jāz Qurān-i Karīm dar Āṣār ‘Allāmah Tabāṭabāyī*. Risālah Dukturī, University of Isfahan, 2025/1404.
- Qāḍī ‘Abd Jabār, Abū al-Ḥasan. *al-Mughnī fī Abwāb al-Tawḥīd wa al-‘Adl*. Cairo: Dār al-Miṣrīya, 1965/1384.
- Rāmyār, Maḥmud. *Tārīkh-i Qurān*. Tehran: Amīr Kabīr, 1990/1369.
- Sayyid Murtaḍā. ‘Alī ibn Ḥusayn ibn Mūsā. *al-Mawḍaḥ an Jaḥat I’jāz al-Qurān*. Mashhad: Bunyād-i Pazhūhish-hā-yi Islāmī. Āstān-i Quds, 2003/1382.
- Ṭabāṭabāyī, Sayyid Muḥammad Ḥusayn. *al-Mizān fī Tafsīr al-Qurān*. Beirut: Mu’assisa al-‘Ālamī li-l-Maṭbū‘āt, 1970/1390.

Ṭabāṭabāyī, Sayyid Muḥammad Ḥusayn. *Iʿjāz az Naẓar ‘Aql va Qur’ān*. Qum: Markaz Barrisī-hā-yī Islāmī va Nashr Fākhtih, s.d.

Ṭabāṭabāyī, Sayyid Muḥammad Ḥusayn. *Majmū’ah al-Rasā’il* (‘*Allāmah Ṭabāṭabāyī*). Qum: Būstān-i Kitāb, 2008/1387.

Ṭayib Ḥusaynī, Sayyid Maḥmud, ‘Alī Khurāsānī, Muḥammad Akbarī Kārmuzdī, ‘Alī Mudabar Islāmī. *Dānishnāmih va ‘Ulūm Qur’ān*. Qum: Pazhūhishgāh ‘Ulūm va Farhang Islāmī, 2018/1397.

Ṭūsī, Khwājah Naṣīr al-Dīn Muḥammad. *Tajrīd al-Itiqād*. Qum: Daftar Tablighāt-i Islāmī, 1987/1407.

Ya’qūbnizhād, Muḥammad Ḥādī. "Farhangnāmah-yi ‘Ulum Qur’ānī". *Āynih Pazhūhish*. Yr. 26, no. 5 (2015/1394): 43-48.

Zū al-Faḡār Ṭalab, Muṣṭafā, Muḥammad Jamālī. *Farhangnāmah-yi ‘Ulum Qur’ānī (Pazhūhishī dar Muṣṭalahāt va Maḥālim ‘Ulum Qur’ānī)*. Tehran: Rāshidīn: 2017/1395.